

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatlarına əsaslında)

Ruzin MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəli ötən sayımızda)

Bədi mətnəndən götürülmüş nümunəyə əsaslanaraq T.Salamoğlu S.M.Qənzadənin qəhrəmanının milli inkişafda təkamül yolunu seçdiyini vurğulayır. Onun fikrinə, "Şeyda böyün yaşadığı zamanda cəmiyyətin tərəqqi yoluna dair fikirlər haqqlarıdır. İnkişaf inqilabi-sıçrayışlar yoluna üstünlük verənlər də az deyildi. Bütün digər maarifçilər kimi, Şeyda böy də bu yolun perspektivlərinə inanır, onu qəbul etmirdi. Onun milli tərəqqidə seçiləsi yolun "tədris nizamı"na söykənməsi zərurətini dostuna xüsusi şəkildə xatırlatması inqilabi-sıçrayışlar yolunu qəbul etməməsi anlamında da başa düşmək lazımdır". O təəssüflə qeyd edir ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı "Şeyda böyün dünyagörüşünə tənqidi yanaşır. Milli tərəqqidə təkamül yoluna inanması, cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətində "ictimai inqilablar" in roluna arxa çevirməsi onun dünyagörüşünün məhdudluğu hesab edir. Ədəbiyyatşünaslığın bu mövqeyinin qəbul edilməsi ideologiyasından qidalandığını, "təkamül yolu"nu artıq vaxtı keçirmiş, mütləq mənada özünü doğrultmayan dünyagörüşü hesab etmələrini dövlət etməyən T.Salamoğlu yazır: "Ədəbiyyatşünaslıq maarifçilərin "məktəb"dən başladığı ictimai tərəqqi yoluna tənqidi yanaşır. Bununla bərabər, fakt qarşısında qalaraq maarifçi qəhrəmanların ümummilli inkişafı bağlı konsepsiyasının mahiyyətini açmağa çalışır: "Şeyda böy bir maarifçi kimi cəmiyyətin nəcətini üz çəyir - məktəbdə, müəllimdə və qabaqcıl ideyaların təbliğində görür" (31, 121). Bu fikir Şeyda böyün maarifçilik görüşlərinin ifadəsi baxımından müəyyən həqiqəti ifadə etsə də, tam deyil. Həqiqət tərəfi ondan ibarətdir ki, onun maarifçilik görüşlərində məktəb və müəllim əsas yerdə dayanır. Məktəb və müəllim, doğrudan da, bir-birlərini tamamlayan anlayışlar olduğu üçün hər ikisini birlikdə, ayrı-ayrı yox, bir-birini şərtləndirən birinci əmil kimi götürmək, fikrimizə, daha dəqiq olar".

S.M.Qənzadə romanda dövrünün məktəb, müəllim, təlim-təbiiyə məsələlərinə də xüsusi yer ayırır. Şeyda böyün fikirləri bu mənada böyük maraq doğurur. Tədqiqatçı əsərin qəhrəmanının fikirlərini bu günümüz üçün də aktual hesab edir: "Şeyda böy məktəbin milli tərəqqi işində mühüm rol oynaya bilmişində müəllim amilini vacib şərt sayır. Onun qənaətinə görə, həqiqi müəllimin ən əsas keyfiyyəti üzünə düşən vəzifəni düzgün dərk etməsidir. Şeyda böy müəllimlik işində millətə, insanlığa sevgini və xidməti önəm çəkir. Bu cür müəllimlərin yetişməsinin çətinliyini aydın dərk edir, onları yüksək qiymətləndirir".

T.Salamoğlu əsərin qəhrəmanının, hər

şeydən qabaq, milli vətəndaşlıq şüuru məsələsini qoyduğunu və məsələnin çətinliyini də burada axtardığını bildirir: "Şeyda böy hesab edir ki, "ösrimiz bir ösürdür ki, gündüzlər qiraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din bəxudur". Alimin fikrinə, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu ilə Şeyda böy müəllim fədakarlığı məsələsini gündəmə gətirir. O yazır: "Şeyda böyü görə, müəllim fədakarlığı olmadan "əbnayi-millətli cəhalət atəşi"ndən xilas etmək mümkün deyil. Şeyda böy inanır ki, "bəni-növi-bəşərə məxsus hər qisim həvəs və əxlaq var isə, hamısı bizim millətə parlaq mövcuddur...". Ancaq problem millətin tarixi xarakterindəki bu keyfiyyətlərin bərpasına və inkişafına çalışmaqdadır. Bunu isə ancaq özünü millət yolunda fəda etməyə hazır olan, heç bir dünya mali təmənəni olmayan, milli əmələ köklənmiş müəllim edə bilər".

Şeyda böy surətini xarakterizə edərkən alim onun milli tərəqqi prosesində müəllim roluna yüksək qiymət verməklə yanaşı, başqa bir xarakterini də üzə çıxarır. Müəllimin fikrinə, milli tərəqqi prosesinin daha geniş vəsət olması və uğur qazanmasını Şeyda böy, ümumiyyətlə, ziyalı kütləsinin səmərəli fəaliyyətdən axtarır. Bu məsələdə Şeyda böyün ədəbiyyatın həyatı inkişaf etdirmək gücünə malik olduğu məntiqinə inandığı vurğulanır: "Fikrimizə, onun dostu ilə bölüşdüyü fikirlərində ədəbiyyatın roluna ayırdığı yer, artıq milli tərəqqi tərtibində ikinci mərhələni ifadə edir. Məktəb və müəllim milli ictimai şüurun formalaşması üçün ilkin baza yaratmaq mənasında misilsiz iş görür. Mohz bu ilkin baza - təlim və təbiiyə millət övladının özünü və millətini, dünyanı və bəşəriyyəti bəsirət gözü ilə dərk etməyin əsasını qoyur. Ədəbi-mədəni düşüncə isə bu ilkin baza əsasında milli ictimai şüuru formalaşdırır, millətin özünüdərkini ictimai prosesə çevirir. Bu mənada Şeyda böy ədəbiyyatın həyatı idrak və onu inkişaf etdirmək gücünə inanır. Məktəb və müəllimlə bərabər, ədəbi-mədəni hərəkətin milli tərəqqidəki rolunu önə çəkir".

Bədi mətnəndən çıxış edərkən T.Salamoğlu belə qənaətə gəlir ki, "Şeyda böy ədəbiyyat işini vətəndaş-sənətkar, vətəndaş-yazıcı işi kimi təsvir edir. Vətəndaş yazıcı kimi formalaşmaqda, ilk növbədə, yazıcı istedadına, bu istedad hesabına həyatı idrak qabiliyyətinə böyük önəm verir". Şeyda böyün realist sənətə üstünlük verməməsi, tərəqqi prosesini "din bərcü" kimi təsvir etməsi məsələsinə aydınlyq gətirməyin vacibliyini qeyd edən tədqiqatçı bildirir ki, yazıcı bu məsələdə "ümumətçilik", "ittihad-islam" mövqeyindən çıxış edir. Bu mövqeyin mahiyyətində isə islam xalqlarının mədəniyyəti əqidə birliyinin vəhdəti dayanır. S.M.Qənzadənin tərəqqi konsepsiyasının mahiyyətini yüksək qiymətləndirən T.Salamoğlu yazır: "...S.M.Qənzadənin tərəqqi konsepsiyası hom öz millətini, hom də bütövlükdə insanlığın - bəşəriyyətin inkişafını nəzərdə tutur. Bu tərəqqi prosesinə gedən yol haqqında təsvirlərini ifadə edərkən o bilavasitə İslam ehməklərindən çıxış edir. Müəllim və ümumən ziyalı fədakarlığının "din bərcü" kimi meydana çıxması, "qüvveyi-dindən" güc alması haqqdakı mülahizələri onun dünyagörüşündə İslam maarifçiliyi ilə Avropa maarifçiliyinin sintez halında

meydana çıxmasını göstərir".

S.M.Qənzadənin "Məktəbi-Şeyda böy Şirvani" əsərinin "Gəlinlər həmyayili" adlanan ikinci hissəsindən bəhs edən T.Salamoğlu səloflarının birinci hissə ilə müqayisədə ikinci hissənin daha mükəmməl bədii keyfiyyətlərinə malik olması barədə fikirləri ilə əsasən razılığa da, lakin bəzi məsələlərdə tamamilə yeni mövqələr nümayiş etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə, tədqiqatçı "Gəlinlər həmyayili" əsərinin təhlilində onu roman kimi şərtləndirən xüsusiyyətlərdən az söhbət açılması narahət edir. Bu tədqiqatların bəhs edən T.Salamoğlu yazır: "...Gəlinlər həmyayili"nin təhlilində onu roman kimi şərtləndirən xüsusiyyətlərin açılmasına çox öləri diqqət yetirilmişdir. Əsərin təhlilində S.M.Qənzadənin maarifçilik görüşlərinin sərhəni üstünlük verilmiş, onu ideya-bədii keyfiyyətlərin vəhdətində qiymətləndirmək tendensiyası, arxa plana keçirilmişdir. Maarifçi realistlərin, o cümlədən S.M.Qənzadənin "bədii yaradıcılığında ancaq didaktik məqsədlər güdməsi", cəmiyyətə əsərin "səyahətnamə" janrında yazılması, bu janrın maarifçi görüşlərin ifadəsi üçün uyğun forma kimi seçilməsi ilə bağlı formalaşmış fikirlər əsərin roman kimi təhlilinə mane olmuşdur".

T.Salamoğlunun qənaətinə görə, tədqiqatçılar maarifçi-realist əsərlər üçün ideyanı sūjetə gəlmək prinsipini "Gəlinlər həmyayili" əsərinə də tətbiq edərkən "bütün əhvalat və obrazların müəllif ideyasını gerçəkləşdirmək üçün tendensiyalı şəkildə əsərə daxil edilməsini əsas götürmüş, sūjetin inkişafında təbiiyyə diqqət yetirməmişlər". Alimin fikrinə, mohz bu baxış sistemi romanın bədii strukturunun da düzgün müəyyənəndirilməsinə mane olmuşdur. O, ədəbiyyatşünaslıqda romandakı hadisələrin neçə sūjet xətti əsasında cərayan etdiyi barədə söylənilən müxtəlif fikirləri ümumiləşdirərək yazır: "Tədqiqatçılara görə, müəllif əsərdə ifadə etmək istədiyi əsas ideyaları hər birini bir sūjet xətti ilə əyanişləndirməyə çalışmışdır. Belə ki, Şeyda böy - Sofya Mixaylovna xəttində qadın namusu, Şeyba böy Pavel Petropviç xəttində qadın azadlığı, usta Paqosla bağlı xələq dostluğu məsələlərinə dair müəllifin maarifçi görüşlərinin əks olunmasına, bütün sūjet xətlərinin mərkəzində Şeyda böy obrazı dayanmaqla əsərin kompozisiya bütövlüyünün təmin edilməsinə dair ümumi rəy formalaşmışdır".

Əsərin strukturunun tədqiqatçılar tərəfindən bu şəkildə müəyyən-leşdirilməsi T.Salamoğlunu qane etmir. O, strukturun bu cür müəyyənəndirilməsini romanın kompozisiya bütövlüyünü ehtiva etmədiyini bildirərək yazır: "Fikrimizə, strukturun bu şəkildə müəyyənəndirilməsi romanın kompozisiya bütövlüyünü və mükəmməlliyini şərtləndirə bilmir. Elə buna görə də "Gəlinlər həmyayili"ndən mükəmməl strukturlu roman kimi yox, müəllifin maarifçi ideyalarını ifadə edən əsər kimi danışmağa üstünlük verilmişdir".

Romanın əsas sūjet xətti haqqında söylənilən müxtəlif müəxəssis fikirlərini ümumiləşdirən T.Salamoğlunun qənaətinə görə "sūjetə dair ən geniş yayılmış ədəbiyyatşünaslıq xarakteristikası belədir: "Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin sūjetini təşkil edir". "Gəlinlər

həmyayili"ndə "inkişaf etdirilən əsas əhvalat" birdir. Bu, professor X.Məmmədovun düzgün müəyyənleşdirdiyi kimi, "Sofya Mixaylovna və Şeyda böy arasında intim sevgi macərası"dır".

T.Salamoğlunun qənaətinə görə, səloflarının müəyyənleşdirdiyi digər "sūjet xətləri" "əsərdə əsas sūjet xəttinin saxlənməsi hesabına romana daxil olan epizodlardır. Pavel Petroviçlə, Usta Paqosla, Qafqaz müsəlmanları, Filipovlar ailəsi ilə bağlı hadisələr əsas sūjet xəttinin inkişafı fonunda əsərə daxil olur, müəyyən hadisələrin, qəhrəmanların xarakterinin açılmasına xidmət funksiyası daşıyır".

S.M.Qənzadənin romanda son dərəcə maraqlı bir sūjet quruluşunu vurğulayan tədqiqatçı bu sūjetin əsas hissəsini Şeyda böyü Sofya Mixaylovna və onun əri Pavel Petroviç arasında sıx münasibətlərin təşkil etdiyini bildirir. O, əsərdə hadisələrin necə cərayan etdiyini incələdiklərinə qədər təhlil sūzğücündən keçirir və əsas diqqəti Şeyda böyü gənc əri qadın Sofya arasında baş qaldıran eşq macərasına yönəldir. Tədqiqatçı hadisələrin sonrakı cərayanına yazıçının münasibətini olduqca aydın və salis şəkildə belə ümumiləşdirir: "Müəllif bu oxucu marağını sona qədər mühafizə edib saxlamağı bacarır. Şeyda böyü Sofya arasında get-gedə dərinleşən ünsiyyət hər ikisinin ürayədə bir-birinə qovuşmağı istəyini alovlandıraraq nəhayətəşiz ehtiras çevirir. Lakin müəllif qəhrəmanların bu ehtirasların qurbanına çevirmir. O, çox maraqlı bir həll yolu tapır. Özünü Şeyda böyü təslim etmək məqamında təsadüf nəticəsində Şeyda böy Sofya Mixaylovnanın bir əmanət olaraq ona tapşırılması xatırlayır. "Əmanətə xəyanət yoxdur" düşüncəsinin onun bütün varlığını hakim kəsilması ilə Şeyda böy ehtirasını cilovlayır, özünü və qarşındakını bədnam hərəkətdən mühafizə edə bilir. Gənc qadın varlığını bürüyən ehtirasın təsiri ilə Şeyda böyün hərəkətinin mənasını başa düşür, ondan narazı qalır, türkmen obalarından birindən qayıdarkən kimsəsizlikdə istifadə edib özünü Şeyda böyü yemədən təslim etmək təşəbbüsü göstərəndə daxili inamın və iman gücü ilə hissələrinin idarəetmədən çıxmasına imkan verməyən Şeyda böy Sofya Mixaylovnanı yol vermək istədiyi hərəkətinin bədnamlığına, namusunu qorumağı vacibliyinə inandırır. Sofya Şeyda böyü başa düşür, onun hərəkətindəki necibliyi dərk edir. Soyahət başa çatanda onlar dərindən dostluq münasibətləri ilə bir-birindən ayrılırlar". Romanda təsvir olunan hadisələrin bədii cəhətdən məharətlə əsaslandırıldığı bildirən tədqiqatçı yazır: "Sūjetin inkişafında və hadisələrə verilən bədii həllərdə, qəhrəmanların hərəkət və yaşıntılarında da psixoloji cəhətdən inandırıcılıq, təbiiylik qorunur". Alim bunu, ilk növbədə, "S.M.Qənzadənin qəhrəmanını ələ ilk anlardan oxucuya dərindən düşüncə sahibi bir ziyalı kimi təqdim etməsi ilə" bağlayır.

T.Salamoğlu indiyə kimi yazılmış tədqiqatların heç birində əsərin ana xəttində bilavasitə ifadə olunan əsas ideyanı, əsərin fəlsəfi əhəmiyyətindən söhbət açılmadığını toəssüflə qeyd edir. O, əsərlə bağlı irəli sürdüyü təzislərdə romanın fəlsəfəsi və əsas ideyasının qəhrəmanın daxili düşüncəsinə vasitəsilə açıq tendensiya ilə verildiyini nəzərə çatdırır.

Əvvəl 8-ci səhifədə

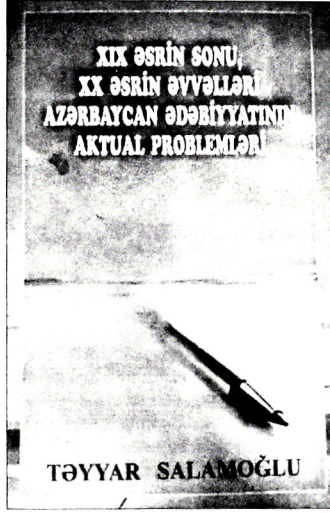
Alim romanda əksini tapan "Kürreyi-örz vətənim, insaniyyət millətimdir" qonağı ilə bağlı görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər - M.C.Cəfərovun, F.Hüseynovun, X.Məmmədovun söylədikləri mülahizələri təhlil edir və onların qonaqları ilə razılaşmadığını bildirərək yazır: "Bu mülahizələrin hamısında Şeyda böyün fikirləri təhrif olunur. Şeyda boy nə mütləq mənada millətdir, nə də mütləq mənada insaniyyət tərəfdarı. Onun millətçilik anlayışı insaniyyət anlayışı ilə tamamlanır və yaxud əksinə. Şeyda böyün millət və insaniyyət haqqında daxili nitqi dioloji xarakterlidir, yalnız öz mövqeyinin ifadəsi deyil. Bu nitqdə millət və insaniyyət anlayışlarına fərqli baxışlar ümumiləşdirilir. O, ictimai fikrin tarixində və çağdaş zamanda bu anlayışlara baxışları şorb edir. Bu baxışlar isə fərqlidir". Bu fərqli baxışları çağdaş zamanın tələbləri fəvqində təhlil edərək T.Salamoğlu Şeyda böyün düşüncələrini belə ümumiləşdirir: "...Hər bir millət tərəqqi yolu ilə "kürreyi-örz" öz vətəninə çevirir, öz millətinin mənafeyini insanlığın mənafeyi ilə birləşdirir. Şeyda böyün dünyagörüşü haqqında deyilənləri konkretləşdirsək, belə alırıq: milli tərəqqi yolu ilə kürreyi-örzün vətənə çevrilməsi, beləliklə, ayrı-ayrı millətlərin və insanlığın mənafeyinin bir-birini tamamlaması ideyası".

T.Salamoğlunun romanla bağlı axtarıqlarını maraqlı edən coholatordan biri də soləflərinin bədii mətnin, xüsusilə də Şeyda böyün fikirlərinin əsl mahiyyətini birtərəfli başa düşmələri, qəhrəmanın dilində işlənən müəyyən anlayışların məzmununa lazımı diqqət yetirməmələrini, onu təhrif olunmuş şəkildə təqdim etmələrini müəyyənolmuşdur. O, tədqiqatçıların birtərəfli fikirlərini ümumiləşdirərək belə bir qənaət irəli sürür: "Şeyda böyün insaniyyət və millət münasibətləri haqqında fikirləri təhrif olunur. Haqqaniyyət anlayışının məzmunu düzgün başa düşülmür; Şeyda böyün dinə və məzhəbə münasibəti eyniləndirilir; İnsaniyyət və millət münasibətləri kontekstində Şeyda böyün dinə verdiyi rol təhrif edilir".

Gəldiyi qonaqlardan çıxış edərək T.Salamoğlu əsərin bütün bədii sistemi haqqında yazır: "Bütün bunların nəticəsində, ədəbiyyatşünaslıq Şeyda böyün maarifçi görüşlərinin mahiyyətini əks etdirən daxili nitqi ilə əsərin süjet xətti və süjet xəttini geniləndirən, kompozisiya sistemində yer alan əhvalat və obrazlar arasında əlaqəni görə bilmir. Halbuki əsərin bütün bədii sistemi bu daxili nitqdə ifadə olunan dünyagörüşünün, müəllif mövqeyinin, bütövlükdə əsərin fəlsəfəsinin bədii ifadəsindən ibarətdir".

Tədqiqatda romanın kompozisiya sisteminin bütövlüyündən, müəllifin təsvir etdiyi hadisələrin vahid bir ideyanın bədii təəcəssümü kimi meydana çıxmasından, əsərdə çərayan edən hadisələrin Şeyda böyün sız əlaqəsindən gənisi söhbət açılır. T.Salamoğlu bütün məsuliyyəti öhdəsinə götürərək cəsarətlə yazır ki, yazıçı romanda təsvir etdiyi bütün hadisələri, obrazları, yardımcı epizod və motivləri qəhrəmanın açıq tendensiya mühakimə və mülahizələri vasitəsilə əlaqələndirən vahid bir ideya ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Alim əsərdəki vahid ideya məsələsinə belə səciyyələndirir: "S.M.Qonizadə "Gönlər həmayili"ndə "insaniyyət və haqqaniyyət" in bəşər cəmiyyətinin idarə edilməsindəki rolu məsələsinin bədi təəcəssümünü verir". Daha sonra tədqiqatçı bu ideyanın bədii ifadəsi və onun növbəti təəcəssümü məsələsinə aydınlıq gətirir: "Bu ideyanın ən qarşıq bədii ifadəsi əsas süjet xəttində əyanlaşır. İlk növbədə, onu deyək ki, əsas süjet xətti sifə məhəbbət, qadın namusu məsələsinin əksi kontekstində də "insaniyyət və haqqaniyyət" "ideyasının gerçəkləşməsinə xidmət edir".

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

T.Salamoğlu romanda Qərbin müstəmləkəçilik siyasəti, insanlara irqi, dini, milli ayrı-seçkilik prizmasından baxışların mövcudluğu, müəllifin vətəninin yaşamaqda olduğu ağır taleyü münasibəti məsələlərində də xüsusi diqqət yetirir. S.M.Qonizadənin Qərbin Azərbaycandakı müstəmləkəçilik siyasətini, Bakı neftinin yadlar tərəfindən talan edilməsi amilini kəskin tənqid hədəfinə çevirməsini qabardır. Tədqiqatçı bu tənqidi "qolbi vətən, millət və eqqi ilə çürpənən, insaniyyət və haqqaniyyət düşüncəsi ilə yaşayan, lakin Qərb dünyasının Şorq siyasətində onun izini də görməyən vətəndaş-yazıçının nəhayətəş ürək ağrısının ifadə olunduğunu" bildirir.

Avropanın Şorq qarşı apardığı müstəmləkəçilik siyasətinə mane olmağın yollarından çıxış axtarıb T.Salamoğlu yazıçının düşüncəsini ön plana çəkərək yazır: "S.M.Qonizadə vəziyyətdən çıxış yolunu milli süürün inkişafında, millətin himmətçiliyi öz xarakterinin aparıcı xüsusiyyətinə çevirməsində görür. Hümmətçilik isə prinsip etibarli ilə milləti birləşdirir və deməli, onun gücünü artırır. Bununla belə, müəllifin müstəmləkəçilik siyasətinə, insanları dini mənsubiyyətinə görə üz-üzə qoymaq prinsiplərində istehzaya onun Qərb dünyasının insana mütləq azadlıq və mütləq bərabərlik vermək siyasəti kontekstində daha kəskin şəkildə alır. Pavel Petroviçin Avropada və Amerikada mütləq azadlıq və mütləq bərabərliyin bərqərar olunması haqqında ağır dölusu danışıqları, jandarm soldatlarının asiyalılara təhqiramiz münasibəti fonunda, bu təhqiramiz münasibətin Qərb siyasətinin mahiyyətindəndə doğduğunu nəzərə alaraq, ikiüzlü siyasətin ikili standartların nəticəsi olması haqqında düşüncələr qəzilməz olur".

Müasir dövrimizdə də dünyada ikiüzlü siyasətin, insanlara qarşı ikili standartların aparılması, xalqlara qarşı irqi, dini, milli ayrı-seçkililiyin artması baxımından yanaşaraq T.Salamoğlu S.M.Qonizadənin və onun qəhrəmanın gəldiyi qonağı ilə günün də aktual hesab edir: "Bütün bunlar bir daha S.M.Qonizadənin və onun qəhrəmanın gəldiyi qonağı haqqıqat olduğunu işarəliyin: "Dünyada azadlıq mütləq, absalyutin dərəcədə yoxdur və ola bilməz..." Nə qədər ki, Qərb siyasətində Avropa "pak"lığı, Asiya "napak"lığı işarəliyin, nainki mütləq bərabərlikdən, ümumiyyətlə, bərabərlikdən söhbət gedə bilməz. İnsanların "pak"lara və "napak"lara bölünməsi dünya siyasətində

çıxağı təqdirdə insaniyyət və haqqaniyyət həyatı güc qazanacaq. "Gönlər həmayili" ifadə etdiyi bu haqqıqat bu gün daha müasir səslenir".

T.Salamoğlu kitabda S.M.Qonizadənin "Allahın xofu" hekayəsinin, eləcə də tərəfimiz və təbdillərinin də təhdillərinə geniş yer ayırır. Tədqiqatçı, ilk növbədə, M.Ş.Qonizadənin nəsrində "təzə mərhələ" hesab edilən "Allah xofu" hekayəsi haqqında sovet ədəbiyyatşünaslığında söylənən "yazıçının fəhlə həyatının ağır və məşəqqətli tərəflərini bədii təhlil predmetinə çevirməsi", "bir fəhlənin öz hüququ" uğrunda mübarizə aparması, "fəhlə surəti çox passiv və müti, mübarizə etmək əzmindən məhrum bir adam", "Məşədi Əsgər məzlum olduğu qədər də avamdır, din və şəriət ehkamlarının qolbağlı əsiridir" və s. kimi fikirləri münasibət bildirməyi vacib hesab edir və qətiyyətlə "bu və bu tipli mühakimələri" "maarifçi realist metodla yazılmış əsərə sosialist realizmi prizmasından yanaşmanın nəticəsi" hesab edir.

"Allah xofu" əsərindən aydın hiss olunur ki, yazıçı hekayədə öz qəhrəmanının yaşadığı həyatın ən təlatümlü anlarını bədii təsvirin mərkəzinə çəkir. Hekayədəki hadisələrin ardıcılığının müəllif təhkiyəsinə necə yer aldığı tədqiqatçı belə xarakterizə edir: "Başına gələn fəlakətə bağlı Məşədi Əsgər iyirmi səkkiz il aramsız çəltiydi gəmi şirkətinin sahibindən kömək diləyirsə də, Hacı Ağarəsul ona çox sort üz göstərir, bir neçə həftə işləyib bilməyəcəyini eşitdikdə isə son haqq-hesabını verib onu işdən azad edir. "Oturanda iki adamın xərəyini yeyib, qalxanda üçünün işini görməyi mahir" olan, "iyirmi səkkiz ilin ərzində birəq gün olsa da, qulluqdan qalmayan" Məşədi Əsgərə gəmi sahibinin tam laqəyid münasibəti, baş verməsi sahili hadisədə ancaq öz şirkətinin marağından çıxış etməsi, bunu həm açıq, həm də kobud şəkildə büruzə verməsi, Məşədi Əsgərə onun mənsubiyyətini təhqir edən sözlərlə müraçətini müəllif təhkiyəsinə qəzəb tonu verir". Yazıçının təhkiyəsinə əsərin qəhrəmanlarına baslənən münasibəti T.Salamoğlu belə səciyyələndirir: "Müəllif təhkiyəsinə ardıcıl şəkildə işləyən "yazıq müzdür", "biçarə Məşədi Əsgər" tipli ifadələr də qəhrəmana birmənalı rəğbətini ifadəsi kimi meydana çıxır. Bunun əksinə, qadın sınımq müzdürü həz bir vicdan əzabı çəkmədən işdən azad edən gəmi sahibinin "hü abbası bir şahı iki qopik artıq verdiyini ümün sınıq qol müzdürün gözündə dirəməsi" insafsızlıq və zalımlığın son həddi kimi mənalanır".

S.M.Qonizadənin Hacı Ağarəsulun Məşədi Əsgərə rəftarını sınıflıq kontekstində təhlil predmetinə çevirdiyinə dair ədəbiyyatşünaslığın fikirlərinə tənqidi yanaşan T.Salamoğlu yazır: "Ədəbiyyatşünaslıq müəllifin "sahibkarla itiləfləri sona qədər əsərin əsas təsvir obyektinə çevirməməsi", "fəhlənin (Məşədi Əsgər - T.S.) siyasi süürünün oyanması" nı göstərməməsi "Allah xofu" hekayəsinin zəif cəhəti hesab edir. Halbuki, Hacı Ağarəsulla Məşədi Əsgəri sınıfi ziddiyyətlər kontekstində təsvir etmək müəllif dünyagörüşü üçün xarakterik cəhət deyil".

T.Salamoğlunun qonağına görə, müəllif hekayədə kapitalistlə fəhləni düşmən sınıflar kimi üz-üzə qoymaq tendensiyasından uzaqdır. Yazıçıya görə, hər iki surət "məsulman ümmətidir, eyni dini dənişyicilər, eyni millətin nümayəndələridir".

Müəllif Hacı Ağarəsulun nümayiş etdirdiyi zalımlığın səbəbini onun coholətində axtarır. T.Salamoğlu bədii mətnədən çıxış edərək bildirir ki, yazıçı bu iki surət arasında olan münasibəti milli birlik prizmasından həll etmək məsələsinə ortalığa atır ki, bu da müəllifin hadisələrə maarifçi baxışlarından irəli gəlir: "Çünki, bu maarifçi ideyanın əsasında mütərəqqi ictimai fikir dayanır. Bu ideya məsulman ümmətini və millətini birliyə çağırır, tərəqqinin əsasını da bu birlikdə görür".

Tədqiqatda hekayənin kompozisiya sisteminə baxış ədəbiyyatşünaslığında göstərilən "eyni süjet xətti daxilində iki mövzu", "bu iki mövzu ustalıqla biri digəri ilə əlaqələndirilmişdir" kimi mənalandırmalardan tamamilə fərqlənir. Bu və bu tipli mülahizələrdə məsələyə aşağı-yuxarı təbəqə münasibətləri, sınıfi kontekstdən dəyər verildiyi bildirilir. T.Salamoğlunun fikrincə, "bu qiymətləndirmədə nə kapitalist, nə də fəhlə təbəqəsinin fərdiləndirilmiş xarakter müstəvisində dəyəröləndirmək amili yoxdur. Məşədi Əsgərin oğurluq etməsinin - həyatda yol verdiyi ən qəbahətli əməlin bütün məsulyyəti onun üzərindəndə götürülür. Bütün günahlar "eybəcərləşmiş əxlaq normaları"nın sahibi burjuva-kapitalist cəmiyyətinin üzərinə atılır. Əslində müəllif hadisələrin çərayına bu prizmadan yanaşır. Hadisələrin çərayını müəllifin total kontekstdə dəyəröləndirmək fikri yoxdur. Kapitalistdirə hər cür tənqidi hədəfli olmaqdır, fəhlədirsə, mütləq müdafiə olunmalıdır - tendensiyası müəllif dünyagörüşünə tamamilə yaddır".

Məlumdur ki, hekayənin birinci hissəsində fəhlə həyatından, ikinci hissəsində isə oğurluq edən adamın əhvalatından bəhs olunur. T.Salamoğlu saləflərinin təhdillərində olduğu kimi, ancaq oğurluq etmiş insanın - Məşədi Əsgər obrazının üzərində dayanır. Tamamilə əks mövqedən çıxış edərək yazır ki, "əslində əsərdə "oğurluq etmiş insan"ların bütöv bir silsiləsindən söhbət gedir...Dərindən diqqət yetirilsə və oğurluq anlayışı öz dar mənasında yox, bir qədər geniş məzmununda dərk edilsə, ikinci hissədə bu əməllə məşğul olanların bütöv bir silsiləsindən söhbət getdiyini müşahidə etmək mümkündür".

Cəmiyyətdə bu sosial bələnin geniş intişar tapmasını səbəblərdən birini "...müəllif, ilk növbədə, ruhani təbəqənin öz din borcunu, mahiyyətə isə vətəndaşlıq vəzifəsinə yerinə yetirməməsində görür. Şübhəsiz ki, müəllif bütün ruhani təbəqəsinin itiham etmək düşüncəsindən uzaqdır. Lakin belə bir qəti qənaətdədir ki, ruhani təbəqə cəmiyyətin basirət gözünü açmalı, onu (Qurani-Kərimdə, Məhəmməd Peyğəmbərin (S.) hədislərində, şəriət hökmlərində yer alan fikirlərə uyğun torbiyə etməlidir". T.Salamoğlunun mülahizələrində görə, yazıçı tərəfindən "elm və şəriətin birgə vurgulanması, cəmiyyətin inkişafında onların roluna bir yerdə yer ayrılması məsələyə müasir baxışdır. Bu baxış sistemində dünyəvi və dini elmlərə eyni dərəcədə yer ayrılır". Alim təəssüflə qeyd edir ki, din xadimlərinin bu sahədəki fəaliyyəti S.M.Qonizadəni qane etməmişdir. O yazır: "Lakin S.M.Qonizadə bu qənaətdədir ki, din xadimləri noinki dünyəvi elmlərdir, həm də elmlərin də milli tərəqqidəki rolunu cəmiyyətdə çatdırmaq fikrinə köklənmiş, daha çox məzəllərini şəxsi mənafə prizmasına tabe tuturlar".

(Davami var)